

Baba ƏLİBABAĞLU

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin doktorantı

e-mail: elibabaoglu@mail.ru

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2025.1.147>

**TARİXİ OĞUZNAMƏLƏR VƏ TÜRK DASTANLARI
ARASINDA MÖVZU-MOTİV YAXINLIQLARI**

Xülasə

Bir çox dünya xalqlarının qədim və orta əsrlər tarixi və ədəbiyyatını nəzərdən keçirərkən həmin xalqların öz dövlətləri və xanədanları haqqında müxtəlif mif, əfsanə, dastan, rəvayətlər yaratdığını görürük. Bunu bir sıra səbəblərlə izah etmək olar. Əvvəla, bəhs etdiyimiz dövrlərdə mifoloji dünyagörüşü bu və ya digər dərəcədə mövcud idi. Bu baxımdan, həmin dövrdə istənilən mövzuya aid miflərin olması təbii idi. İkincisi, bu məsələ bir çox xalqların öz dövlətlərinin, xanədanlarının tarixini daha qədim zamanlara aparmaq cəhdi ilə əlaqədar idi. Birinci səbəb insanların dünyagörüşü ilə bağlı olan ümumi, ikinci səbəb isə dövlət və xanədana bir növ rəsmilik qazandırmaq məqsədi daşıyan siyasi-ideoloji səbəb idi. Məsələn, qədim misirlilər, yunanlar, romalılar və s. kimi xalqlar öz hökmdarlarını Tanrı və ya onun oğlu səviyyəsinə qaldıran miflər yaradırdılar. Türk tarixində, mədəniyyətində, ədəbiyyatında, mifologiyasında da bənzər durumlarla qarşılaşmaq mümkündür. Türklərin Alp Ər Tonqa, Oğuz kağan, Aşina sülaləsi, törəyiş və s. haqqındakı mifləri deyilənlərə nümunədir. Oğuznamələr türk ədəbi-siyasi fikrində xüsusi yer tutur. Oğuznamələr və bir çox digər türk dastanları arasında diqqət çəkən süjet yaxınlıqları mövcuddur. Türklərin tarixini, ədəbiyyatını, dövlətçilik siyasətini və fəlsəfəsini daha yaxşı anlamaq üçün türk dastanları və tarixi oğuznamələr arasındakı əlaqələrin daha dərinədən öyrənilməsi zəruridir.

Açar sözlər: Türk dastanları, tarixi oğuznamələr, mövzu, motiv, yaxınlıq

Baba ALİBABAĞLU

**BETWEEN HISTORICAL OGUZ NAMES AND
TURKISH EPICS PROXIMITY OF SUBJECT AND MOTIF**

Summary

When we examine the history and literature of many peoples in the world, we will see that these peoples created various myths, legends, epics and narratives about their states and dynasties. This fact can be explained by a number of reasons. First of all, in the times we are talking about, the mythological outlook existed to one degree or another. From this point of view, it was natural at that time to have myths about any subject. Secondly, this issue was related to the attempt of many nations to trace the history of their states and ruling dynasties back to more ancient times. The first reason was a general one related to people's

worldview, and the second reason was a political-ideological reason that aimed to give some kind of officiality to the state and dynasty. For example, the ancient Egyptians, Greeks, Romans, etc. nations created myths that elevated their rulers to the level of God or his son. It is possible to encounter similar situations in Turkish history, culture, literature, and mythology. Turkish epics such as Alp Er Tunga, Oğuz Kağan, Gray wolf, Descent are examples of these. Oguznames occupy a special place in Turkish literary and political thought. There are notable plot similarities between Oguznames and many Turkish epics. In order to better understand Turkish history, literature and their state politics, a deeper study of the relationship between Turkish epics and Oghuznams is necessary.

Key words: *Turkish epics, historical oguznames, topic, motive, affinity*

Баба АЛИБАБАОГЛУ

**СВЯЗЬ МЕЖДУ ИСТОРИЧЕСКИМИ ОГУЗНАМЕ И
ТЮКРКСКИМИ ЭПОСАМИ**

Резюме

Когда мы рассмотрим историю и литературу многих народов мира, мы увидим, что эти народы создавали различные мифы, легенды, былины и повествования о своих государствах и династиях. Этот факт можно объяснить рядом причин. Прежде всего, в те времена, о которых мы говорим, в той или иной степени существовало мифологическое мировоззрение. С этой точки зрения естественно было в то время иметь мифы, связанные с какой-либо темой. Во-вторых, этот вопрос был связан с попыткой многих народов проследить историю своих государств и правящих династий до более древних времен. Первая причина была общей, связанной с мировоззрением людей, а вторая причина была политико-идеологической, направленной на придание некой официальности государству и династии. Например, древние египтяне, греки, римляне и т. д. народы создавали мифы, возвышавшие своих правителей до уровня Бога или его сына. Подобные случаи можно найти в турецкой истории, культуре, литературе и мифологии. Примерами этого являются такие эпосы, как Алп Эр Тунга, Огуз Каган, Серый волк, Происхождения. Огузнамы занимают особое место в турецкой литературной и политической мысли. Между Огузнамами и многими турецкими эпосами существует замечательное сходство. Чтобы лучше понять турецкую историю, литературу и их государственную политику, необходимо более глубоко изучить взаимосвязь между турецкими эпосами и огузнамами.

Ключевые слова: *Турецкие эпосы, исторические огузнаме, тема, мотив, близость.*

Giriş. Bir çox xalqlar öz tarixini daha qədim zamanlara aparmaq, öz soykökləri üçün daha əsil-nəcabətli bir başlanğıc yaratmaq məqsədilə müxtəlif

əfsanələr, dastanlar yaratmışlar. Məsələn, qədim yunanlar Zevs və digər mifoloji yunan tanrıları ilə öz hökmdarları arasındakı əlaqələr haqqında müxtəlif əsətlər yaradırdılar. Qədim misirlilər fironları tanrı səviyyəsinə qaldırırdılar. Türk mifologiyasında da bu cür hallar az deyil. Məsələn, “Oğuz kağan” dastanında Oğuzun qeyri-adi qızlarla evlənməsi, ona türklər üçün müqəddəs sayılan qurdun yol göstərməsi, “Törəyiş” dastanında hökmdarın öz qızlarını Tanrıya layiq bilməsi və qızların qurdla izdivacı bu deyilənlərə örnəkdir. Ümumtürk ədəbi-mədəni irsində oğuznamələrin və oğuznaməçilik ənənəsinin xüsusi yeri vardır. İlk oğuznamə barəsində Ə. Abid yazır: “Bizə qədər gəlməyən “Oğuznamə”nin mahiyyəti haqqında ilk məlumat verən Misirdə hökmdarlıq etmiş olan Məlik Nəsrəddin Məhəmməd bin Qılavunun (cilusi 1075 - vəfatı 1123) (Qeyd edək ki, nədənsə, bu tarixlərdə yanlışlıq var. Ə. Abidin haqqında danışdığı hökmdar XIII əsrin sonu və XIV əsrin əvvəllərində müxtəlif dövrlərdə bir neçə dəfə hakimiyyətdə olmuşdur. Red) adamlarından Əbubəkr Abdullah bin Aybək əl-Dəvadaridir. Bu adam XIII əsrə qədər keçən vaxtlar haqqında yazdığı tarixində “Oğuznamə”yi belə anladır: “Başqa türklərin Oğuznamə” (“Oğuznamə”) adında bir kitabı vardır. Bu kitab onlar arasında məşhurdur. Onların əhvalları ilə mənşələri və ilk hakimləri haqqında məlumatı ehtiva edər. Onların böyükləri Oğuz deyilən bir adamdır”.

Dəvadari “Oğuznamə”nin türkcəsini görməmişdir. O, ərəbcəyə tərcümə edilmiş bir nüsxədən istifadə etmişdir ki, bu nüsxədə 793 tarixində (hicri 211) tərcümə olunmuşdur” [1. s.75-76]

Deməli, XIII əsrin sonu və XIV əsrin əvvəllərində artıq oğuznamə anlayışı vardı. Əgər Dəvadarinin verdiyi məlumatları səhih hesab etsək, o zaman “Oğuznamə”nin Oğuz kağan haqqında olan çox qədim və geniş bir türk qəhrəmanlıq dastanı olduğunu düşünə bilərik. Bu dastanın Dəvadarinin yaşadığı dövrdən daha əski zamanlara aid olduğunu söyləmək olar. Bu faktı Mixail Süryaninin verdiyi məlumatlar da təsdiq edir. N. Demir yazır: “Süryani Mikail doğrudan Oğuzname’den bahsetmemiştir. Ancak o Türklərdən bahsederken pek çok yerde Oğuzname’nin içinde yer alan bazı konuları tekrar etmiştir. O eserinin on dördüncü bölümünü Türklere ayırmış, “Trkaye” ve “Turkaye” kavmin kimler olduğunu ve hangi ülkede yaşadıklarını anlatmaya başlamıştır. Türklerin Nuh’un oğlu Yafes’ten geldiklerini, kuzey doğuda yaşayan büyük bir millet olduklarını, yeryüzüne yayıldıklarını belirtir. Süryani Mikail Türklerin Anadolu’yu iki kere istila ettiklerini söyler. İlk istilaların ve hangi hükümdar devrinde olduğu hakkında bilgilerin mukaddes kitaplarda olduğundan bahseder” [13, s.26]. N. Demir haqlı olaraq, M. Süryanin oğuznaməni ya oxuduğunu, ya da kimdənsə dinlədiyini ehtimal edir. O, M. Süryaninin əsərində 1042-ci ildən sonrakı hadisələrdən bəhs etdiyini nəzərə alaraq oğuznamənin təxminən mininci illərdən də əvvəl qələmə alındığını düşünür. Buraya bir şeyi də əlavə etmək lazımdır ki, M. Süryani türklərin soyundan danışarkən Nuh zamanına qədər gedib çıxdığına görə deməli, o, islami oğuznaməni görmüşdür. M. Süryaninin zamanında islam oğuznamələrə artıq nüfuz etmiş olduğuna görə oğuznamələrin daha əski zamanlarda yarandığını

desək, heç də yanılmırıq. Bu o deməkdir ki, Rəşidəddindən də iki əsr qabaq islam ideologiyası oğuznamələrə nüfuz etmiş, əsl oğuznamə də ondan xeyli əvvəl ortaya çıxmışdır.

Oğuz kağanın şəxsiyyətinin qədim və orta əsrlər türk dövlətçilik düşüncəsində xüsusi yeri olmuş, bir növ məhək daşı rolunu oynamışdır. Müxtəlif türk xanədanlarının öz sülalələrini Oğuz xana bağlamaq cəhdləri bu deyilənlərə sübutdur. Bu statusa sahib olan Əfrasiyab (Alp Ər Tonqa), Çingiz xan kimi müxtəlif əfsanəvi və ya real tarixi şəxsiyyətlər belə Oğuz kağanla (islamdan sonra Oğuz xanla) müqayisə oluna bilməz.

Məhz Oğuzun şəxsiyyətinin bu cür yüksək statusu sonralar bir çox oğuznamələrin qələmə alınması üçün zəmin hazırlamışdır. Oğuznamələri mövzusu və mahiyyətinə görə ədəbi və tarixi olmaqla iki qrupa ayırmaq olar. Ədəbi oğuznamələrə “Oğuz kağan” dastanını, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını, oğuz türklərinə aid atalar sözlərini və s. nümunə göstərə bilərik. Tarixi oğuznamələr müxtəlif tarixçilər tərəfindən qələmə alınmışdır və bunda əsas məqsəd türklərin, oğuzların, müxtəlif türk-oğuz sülalələrinin qədim tarixə malik olduqlarını isbat etmək idi. “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyasında tarixi oğuznamələr haqqında oxuyuruq: “Tarixi oğuznamələrin həm şərq, həm də qərb variantları daha çox şəcərə dəbini saxladığından onları bir qayda olaraq tarixi-mifoloji geneologiya da adlandırmaq olar. Hökmdarlar üçün yazılan bu tip oğuznamələrdə dastan ünsürləri qabarıq saxlanılsa da, funksiyası baxımından onlar ədəbi-epik növlərdən fərqlənir” [3, s.255-256]. Bu oğuznamələr qələmə alınarkən türk folklorundan, o cümlədən dastanlarından ciddi şəkildə bəhrələnilmişdir.

Əsas hissə. Tarixi oğuznamələr arasında ikisi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bunlardan biri Elxanilər dövlətinin vəziri, yəhudi əsilli, Şərqi böyük mütəfəkkir və siyasi xadimlərindən biri olan Fəzlullah Rəşidəddinin qələmə aldığı “Cami ət-Təvarix” adlı əsərinin içində yer alan “Oğuz, onun soyunun və türk sultanlarının zikri” adlı oğuznamə, digəri isə qəhrəman türk sərkərdəsi və türk tarixi haqqında dərin bilgiyə sahib olan Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi-tərakimə” adlı oğuznaməsidir. Lakin tarixi oğuznamələr və türk dastanları arasındakı əlaqələri daha yaxşı anlamaq üçün digər tarixi oğuznamələrə də nəzər salmaq lazım gəlir. Bunlara Yazıçızadə Əlinin, Təbrizi Mahmud oğlu Həsən Bayatın və s. qələmə aldığı digər tarixi oğuznamələri də nümunə göstərə bilərik. Ə.Əsgər oğuznamələri aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

- I. Təsvir üsulu ilə yaranmış müəllif mətnləri,
- II. Şifahi ifadan yazıya alınmış mətnlər,
- III. Tərtib üsulu ilə yaranmış mətnlər,
- IV. Epik ədəbiyyat. [4, s.182]

O, təsvir üsulu ilə yaranmış müəllif mətnləri dedikdə məhz tarixi oğuznamələri nəzərdə tutur. Tarixi oğuznamələrin mərkəzində Oğuz xanın şəxsiyyəti durur. Türklərin islam dinini qəbul etməsindən sonra türk dövlətlərində qanunlar tədricən islam şəriəti ilə nizamlanmağa başladı. Bu baxımdan, islami oğuznamə-

lərin yazılmasındakı məqsədlərdən biri də islam içində türklər üçün hüquqlilik, türklər içində də islama bir rəsmilik qazandırmaq idi. Buna görə də həmin oğuznamələrdə türklərin soyu Nuh peyğəmbərin zamanına qədər aparılır, Oğuz xan isə Nizaminin “İskəndərnamə”sindəki İskəndər kimi bir əlində qılınc tutur, digər əli ilə də insanları haqq yoluna dəvət edir. Hər iki obrazın ilham mənbəyi və istinad nöqtəsi şübhəsiz ki, Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s.) idi. Tarixi oğuznamələr və türk dastanları arasında olan yaxınlıqlar haqqında danışarkən bir məsələni də mütləq nəzərə almaq lazımdır ki, tarixi və ədəbi oğuznamələr arasında çox ciddi yaxınlıqlar vardır. Bu baxımdan, türk dastanları ilə tarixi oğuznamələr arasında yaxınlıqdan danışan zaman ilk növbədə tarixi oğuznamələrlə ədəbi oğuznamələrə daxil olan “Oğuz kağan” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları arasında daha çox bağlılıq olduğunu nəzərə almalıyıq. Hətta əminliklə demək mümkündür ki, tarixi oğuznamələr və uyğur oğuznaməsi, yəni “Oğuz kağan” dastanı daha qədim olan bir dastanın əsasında yaranmışdır. Həm uyğur türkcəsində olan mətndə, həm də sonralar ayrı-ayrı müəlliflərin qələmə aldığı oğuznamələrdə mərkəzdə dayanan obraz Oğuzdur. Dastanın uyğur türkcəsində olan mətni hər nə qədər XIII əsrdə yazılmış olsa da, burada islam dininin təsiri özünü göstərməmiş, keçmiş türk inancı yaşadılmışdır. Deməli, “kağan” sözü tədricən “xaqan”, “xan” halına gəlmiş kimi, Oğuz kağan da islami oğuznamələrdə Oğuz xan olmuşdur. S.Rzasoy Oğuz kağan haqqında yazır: ““Oğuz kağan” mifi “total modelləşdirici işarələr sistemi olan” “oğuz (türk) mifologiyasının” mətn vahidi kimi Oğuz semantemi ilə işarələnmiş dünya modelini təqdim edir. Oğuz mifinin struktur əsasını, eləcə də paradigmatik və sintaqmatik funksionallığını təşkil edən Oğuz obrazı total-universal işarə sistemi, semiotik universumdur. “Oğuz xan” oğuz etnosunu simvollaşdıran, onun etnik vahid olan bütün struktur dəyərlərini özündə proeksiyalandıran model-obrazdır” [7, s.102].

Burada xüsusi olaraq “model-obraz” ifadəsinə diqqət çəkmək istərdik. Doğrudan da, Oğuz obrazı sonrakı dövr türk bahadırlarının obrazı üçün model, arxetip rolunu oynamışdır. Belə ki, bir çox türk dastanlarındakı xan, bahadır, alp obrazları yaradılarkən Oğuzun obrazı örnək funksiyasını yerinə yetirmişdir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı Bayandır xan, Qazan xan kimi obrazlara baxaq. M.Təhmasib Təpəgözlə bağlı boyun qədimliyi haqqında danışarkən yazır: “Bizcə, bu boy “Dədə Qorqud” dastanlarının ən qədimidir. Diqqət edilsə, boy əslində oğuzların eponimi hesab edilən əsatiri Oğuz xanın özü ilə bağlıdır. Dastanın lap başlanğıcında doğrudan-doğruya Oğuz xanın özündən və ilxıçısından danışılır. Sonra Ozan birdən-birə əhvalatı Bayandırla, Qazanla və sair bahadırlar ilə bağlayır” [10, 154].

M.Təhmasibin fikirlərini daha aydın izah edə bilmək üçün “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının səkkizinci boyunun əvvəlinə baxaq: “Məgər, xanım, bir gün Oğuz oturarkən üstünə yağı gəldi. Dün içində ürkdü, köçdü. Qaçub gedərkən Aruz qocanın oğlancığı düşmüş, bir aslan bulup götürmüş, bəsləmiş. Oğuz genə əyyamla gəlüb, yurdına qondı. Oğuz xanın ilqıçısı gəlüb xəbər gətirdi. Aydır:

“Xanım, sazdan bir aslan çıxar, at urar, apul-apul yürüyüşü adam kibi. At basuban, qan sümürər [5, s.25].

Bundan sonra bir daha Oğuz xanın adı zikr olunmur. Maraqlıdır ki, bəs niyə Dədə Qorqud oğuznamələrində Oğuzu Bayındır əvəz edir. Ə.Əsgərin məsələyə yanaşması maraqlıdır: “Ağqoyunluların isə bəxti onda gətirmişdi ki, mənsub olduğu xalqın lideri olmaq qisməti onların payına düşmüşdü. Bununla yanaşı, oğuznamələrə Ağqoyunlu təsiri faktdır və bu təsir Bayındır xanın Oğuz elinin hakimi olması ilə sona çatmır. Hər şeydən öncə, «Kitab»dakı coğrafiya etnik baxımdan türkmanların məskunlaşdığı torpaqlar idisə, siyasi baxımdan, araşdırıcıların haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, Ağqoyunlu dövlətinin hakim olduğu torpaqlar idi” [4, s.143].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ilə tarixi oğuznamələr arasında bir sıra yaxınlıqlar mövcuddur, lakin onlar haqqında danışmadan öncə ayrı-ayrı müəlliflərin qələmə aldığı tarixi oğuznamələrlə “Oğuz kağan” dastanını müqayisə edək, çünki islamaqədərki Oğuz kağan və islamdan sonra onun əsasında yaradılan Oğuz xan obrazlarının müqayisəsi məsələnin təməlini təşkil edir. Bunun üçün öncə “Oğuz kağan” dastanındakı Oğuz kağan obrazının səciyyəvi xüsusiyyətlərinə baxaq. Dastanın əvvəlində Oğuzun qeyri-adi xarici görünüşü təsvir olunur. Onun göy kimi parlaq olan üzündən, qara qaşlarından, saçlarından bəhs olunur. Bu qəhrəman tezliklə yetkinlik çağına gəlir və xalqı qorxudan meşədəki kərgədanı öldürür. Sonra Oğuz kağan qeyri-adi xüsusiyyətlərə malik iki qızla evlənir və hər birindən üç oğlu olur. Birinci xanımdan olan oğlanlar Gün, Ay və Ulduz, ikinci xanımdan olan oğlanlar isə Göy, Dağ və Dənizdir. Daha sonra Oğuzun səfərlərindən, bir çox yerləri fəth etməsindən və məmləkətini oğulları arasında bölüşdürməsindən bəhs olunur.

İslam dininin təsiri olan tarixi oğuznamələrdə isə bir sıra fərqlər özünü göstərir. Bu fərqlərdən biri yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, tarixi oğuznamələrdə türklərin soyu xeyli əvvələ aparılır. Oğuzdan öncə Adəmin, Nuhun zamanından danışılır və Oğuz xan Nuh peyğəmbərin soyundan olan biri kimi təqdim olunur. Beləliklə, türklük ilə islamlıq arasında bağlılıq qurulur. Bu oğuznamələrdə Oğuzun doğumu da fərqlidir. Burada Oğuz anasının yuxusuna girib ona bildirir ki, əgər qadın tək Tanrını qəbul etməsə, onun südünü əmməyəcək. “Oğuz kağan” dastanında isə onu dünyaya gətirən Ay kağandır. M.Seyidov “Ay” və “Umay” sözlərinin eyni kökdən olduğunu düşünür. Umay isə türkləri himayə edən müqəddəs bir ilahə, tanrıçadır. Buradan belə görünür ki, türklər Oğuzda ilahi bir varlığın təcəllisini görürdülər. Oğuzun evlənməsi də tarixi oğuznamələrdə fərqli nəql olunur. Burada da Oğuz evləndiyi xanımlara tək Tanrıya iman gətirməyi tövsiyə edir və qəbul etməyən xanıma toxunmur, onunla yaxınlıq etmir. İslam ideologiyasının özünü göstərmədiyini “Oğuz kağan” dastanında Oğuz qəhrəman bir sərkərdədir. Uşaqlıqdan bilinir ki, o, başqalarından fərqli biridir. İslam ideologiyasının təsir etmiş olduğu tarixi oğuznamələrdə isə Oğuz həm də insanları haqq olan tək Tanrıya sitayiş etməyə çağırır. Lakin bir məsələni nəzərə almaq lazımdır ki, “Oğuz kağan”

dastanındakı Oğuz kağan obrazı da yalnız dünyəvi xüsusiyyətlərə sahib bir qəhrəman deyil. Onun həm də mistik tərəfi vardır. O, adi bir sərkərdə deyil, qut almış bir sərkərdədir. Ona türkün müqəddəs totemi qurd bələdçilik edir. Deməli, tanrı onu qutsamışdır. Uluğ Türkün yuxusu da qutludur. Kağan bu yuxudan və Uluğ Türkün məsləhətindən sonra ölkəsini oğulları arasında bölür. Deməli, oğuznamələrdə digər fəlsəfi-mədəni sahələrdə olduğu kimi türkün Tanrısı tədricən İslamın Allahına çevrilir. Hətta “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında bəylərin alqışının alqış, qarğışının da qarğış olması deyilənlərə örnekdir. Tanrı – Allah hər zaman türk alpını himayə edir. Hətta bu iş coğrafi baxımdan da rəsmiyyətə minir. Belə ki, islami oğuznamələrdə Oğuz türk-müsəlman coğrafiyasını gəzir. Rəşidəddin işi o yerə çatdırır ki, Azərbaycana da bu adı Oğuz kağanın verdiyini deyir. O bunu yazmaqla türkləri bu coğrafiyada mənəvi olaraq varis elan edirdi.

R.Qafarlı da bu məsələyə diqqət çəkərək yazır: “F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində Oğuzun mifik obraz olmasını hamı təsdiqləyir və əsərdəki hadisələr – türklərin Şərqdən Qərbə, Avropanın ətəklərinə yürüşünün tarixdə izlərini axtaranda daha çox Böyük Hun imperatoru Mətə ilə müqayisə edirlər. Maraqlıdır ki, uyğur “Oğuz kağan” dastanından fərqli olaraq burada hadisələrin dəqiq məkanı göstərilir və Dərbənd, Aran, Şamaxı, Azərbaycan türk yurdu kimi təqdim olunur. Halbuki hər iki əsər eyni dövrdə qələmə alınmışdır. Deməli, mifik zamanda Qafqaza, İrana – saka türkləri, qıpçaqlar yaşayan yurdumuza oğuzların gəlişi, duruşu heç də təsadüfi deyil [6, s.95].

Lakin Ə.Əsgərin də qeyd etdiyi kimi, oğuznamələrə görə türkün yurdu Türkünstandır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı bahadırların “Türkünstanın dirəyi” adlandırılması da arxaik yaddaşın yaşadılmasıdır. Rəşidəddinin yazmış olduğu oğuznamə sonrakı oğuznamələr üçün də istinad nöqtəsi və təməl rolunu oynadı. Yuxarıda Rəşidəddinin oğuznaməsindəki Oğuz xan obrazı ilə Nizaminin “İskəndərnəmə”sindəki İskəndər obrazı arasında yaxınlıq olduğunu qeyd etmişdik. Rəşidəddin bu oğuznaməni qələmə alarkən, şübhəsiz ki, Nizaminin “İskəndərnəmə”sindən də yararlanmışdır.

Əbülqazi Bahadır xan isə “Şəcərəyi-tərakimə” əsərini qələmə alarkən Rəşidəddindən də irəli gedərək məsələni Adəm peyğəmbərin zamanından başlayır. Oğuz isə doğularkən ilk sözü “Allah, Allah” olur. “Allah” sözü ərəb sözü olduğu üçün ətrafındakılar uşağın, yəni yeni doğulmuş Oğuzun nə dediyini anlamırlar. Göründüyü kimi, tarixi oğuznamə müəllifləri “Oğuz kağan” dastanında qurdun ardınca at çapan Oğuzu müsəlman edir və ona ilk olaraq “Allah” dedirdirlər.

İndi isə tarixi oğuznamələrlə “Kitab-Dədə Qorqud” dastanları arasında mövcud olan yaxınlıqlara baxaq. Dədə Qorqud şəxsiyyəti haqqında ilk məlumat verən qaynaq Rəşidəddinin oğuznaməsidir. Öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, Rəşidəddin oğuznaməsində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında rast gəlinən salur, bayat kimi məşhur türk-oğuz boylarının adı çəkilir. Bu boylar türk boyları arasında həqiqətən, məşhurdur. Rəşidəddin oğuznaməsində Dədə Qorqudun adını öncə Dədə Kərəncük olaraq təqdim edir. Rəşidəddinə görə onun atasının adı Qara Xoca imiş.

O, Ala Atlı Kiş Dərnəklü Qayı İnal xanın, yəni Rəşidəddinin izah etdiyi kimi, ala ata minmiş və samur kürkü geymiş və atasının adı Qayı olan İnal xan Bayatdan olan Dədə Kərəncükü Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) yanına elçi göndərir və islamı qəbul edir. Daha sonra isə Dədə Kərəncük əvəzinə Dədə Qorqud adından istifadə olunur. Rəşidəddin kəramət sahibi olan bu müdrik zətin 295 il ömür sürdüyünü qeyd edir. Burada da Qorqud ad verəndir, Tumanın adını da o qoyur. Divan bəyləri Tuman, yəni Duman adına etiraz edərəkən Qorqud öz fikrini əsaslandırılmış şəkildə qəbul etdirməyi bacarır. Göründüyü kimi, buradakı Qorqud ilə dastandakı Qorqud öz səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə bir-birilərinə çox bənzəyirlər.

Oğuznamə haqqında ilk danışan Dəvadari də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından bəzi motivləri öz əsərində təqdim edir. Ə.Əbid bu süjetə diqqət çəkir. Ancaq burada Təpəgözü öldürən də, Banuçiçək ilə evlənən də Basatdır.

B.Ögel türk mifologiyası ilə bağlı tədqiqatında Topqapı sarayında saxlanılan oğuznamə parçası ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları arasındakı əlaqəyə toxunaraq bu sətirlərə diqqət çəkir: “Selim oğlu Karamanı sevüb, Tanrı yaradan Ulu Sultan budağı, altın köprü yapan, Azrayille savaş kılan, salkum salkum don giyen, sakar atın oynadan, Tokuş Koca oğlu Toğrul sultan...”[17, 72]

Bundan sonra müəllif məsələni belə şərh edir: “Dede Korkut kitabında “köprü yapan” və “Azrayil ile savaşan” kişi Deli Dumrul idi. Ancaq burada Toğrul Sultan Dede Korkut’taki Deli Dumrul gibi, saf bir kişi olarak gösterilmiyordu. Kendisi, “Ulu Sultan budağı”dır. “Altın köprü” motifi ise, bu destanın Dede Korkut metnindən önceki anlatışlarının çok daha muhteşem olduğunu gösteriyor [17, 72].

Bu baxımdan, S.Rzasoyun fikirləri də maraqlıdır: “Bu məsələdə Əzrayıl və Allah obrazlarının islam dinindən tanıdığımız Həzrəti Əzrayıl və Cənab Allah olmadığı aydındır. Bunlar son transformativ qatdır və bu, bütün tədqiqatçılar tərəfindən deyilmişdir. C.Bəydili göstərir ki, KDQ oğuzları müsəlmanlığı qəbul etmələrinə baxmayaraq, şamanizmlə qarışmış Göy – Tanrı inamışı ilə iç-içə bir din həyatı yaşayırdılar. Dəli Domrulun dilindən söylənən... (Tanrı haqqında – S.R.) sözlərdə həmin təsəvvürlərin izi açıqca görünür [7, s.216].

Əli Əmiri əfəndi Yanya və İškodra maliyyə müfəttişliyində olarkən Delvinə qəsəbəsində aşkar etdiyi, özünün də dediyi kimi, soy kitabı (yəni oğuznamə) olan Mahmud oğlu Həsən Təbrizin qələmə aldığı “Cami – Cəm ayın” əsərinin yazılması Fateh Sultan Mehmedin oğlu Cəm sultan tərəfindən sifariş olunmuşdur. Əsərini Adəm və Həvvadan söz açaraq başlayan oğuznamə müəllifi özünün Dədə Qorqudun mənsub olduğu Bayat boyundan olduğunu təsdiq edir, ya da o da özünü daha əsil-nəcabətli göstərmək üçün bu soydan olduğunu iddia edir: “Tanrıya şükür olsun ki, Adəmi, Həvvanı və bütün əşyaları, peyğəmbərlərin sonuncusu olan Tanrı sevgilisinin eşqinə yaratdı. Allah ondan və ona itaət edəndən razı olsun. Oğuz soyundan və bayat boyundan olan bu Bayati Mahmud oğlu Həsənin qüsuru çox və dəyəri yoxdur”. [2, s.20] Göründüyü kimi, müəllif özü bayat boyuna mənsub olduğunu deyir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında yer alan qəhrəmanlar haqqında ətraflı məlumat verən oğuznamələrdən biri də Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi-tərkimə” əsəridir. Burada Dədə Qorqud, Qazan xan kimi şəxsiyyətlər haqqında xeyli danışılır. Əbülqazinin məlumatlarından görünür ki, o da əksər oğuznamə müəllifləri kimi Rəşidəddindən bir qaynaq kimi ciddi şəkildə faydalanmışdır. Bu oğuznamədə göstərilir ki, Qara Xocanın oğlu olan Qorqud İnel Yavının hakimiyyətə gətirilməsində yaxından iştirak etmiş, üç padşaha vəzir olmuş, 295 il yaşamış, Tumanı adını o vermiş, kərəmət sahibi bir insan kimi tanınmışdır. Burada bir zamanlar İraqın xalqının Bayandır xalqı, xanının da Bayandır xan olduğu göstərilir, daha sonra isə salur boyu haqqında ətraflı məlumat verilir. Burada Qazanın atasının adı Ulaş adına bir qədər bənzəyən Enkeşdir. Anası Çaçaklı Toymadıq tərəfindən qaçırılır. Enkeş pul verib onu xilas edir, amma qadına təcavüz edilmişdir. O, düşmənin uşağını doğmalı olur. Buna görə də uşağa it mənasına gələn İrək adını qoyurlar. Müəllif qeyd edir ki, o zamanlar türklər itə ən çox İrək və Sirək adını qoyardılar. Maraqlıdır ki, bu adlar Əgrək və Səgrək adına bənzəyir. Burada Qorqudun dilindən Qazana həsr olunmuş öyüdü dolu bir şeir vardır. Həmin şeirdən bir bəndə baxaq:

Kök asmandın inip kəldi tinnin yılan,
Hər adəməni yutar irdi körgən zaman,
Salur Qazan başın kəsdi, berməy aman,
Alplar, biglər, körən barmu Kazan kibi [11, 209].

Görünür, burada Qazanın əjdahanı öldürməsinə işarə edilir. Buradan da aydın olur ki, ədəbi oğuznamələrə daxil olan Qorqud oğuznamələri ilə tarixi oğuznamələr arasında çox ciddi əlaqələr vardır.

Məlum olduğu kimi, qurd toteminin türk mifologiyasında müstəsna yeri vardır. “Oğuz kağan” dastanında Oğuzun yol göstərən qurddur. Qorqud oğuznamələrində də qurda dərin sayğı vardır. Qazan xan qurda müraciət edərkən onun üzünü “mübarək” adlandırır. “Boz qurd”, “Ərgənəqon”, “Törəyiş” kimi dastanlarda da qurd müqəddəsdir, yolgöstərəndir. “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyasında daha çox Salar Baba oğuznaməsindəki qurddan danışılsa da, Rəşidəddin oğuznaməsində də qurdun səsi eşidildiyini qeyd etmək vacibdir. Burada göstərilir ki, Tuman xan bütün heyvanların dilini bilirmiş. O, bir gün ziyafət zamanı bir qurdun ulamasını eşidir. Qurd qocalmasından, artıq ovuna çata bilməməsindən, çatsa da, onu ovlamaq gücünün olmamasından şikayət edir. Üç cavan qurd isə ona cavab verirlər ki, qocaya hörmət cavanların borcu olduğu üçün fırtınalı olacaq bu gecədə toy üçün gətirilən heyvanların quyruq və qarınlarını parçalayıb ona verəcəklər. Bu zaman Kөл Erki xanın Qara-Barak adlı iti qurdlara cavabında şah ona yağlı bir quyruq verərsə, sürünü onlardan qoruyacağını deyir. Tuman da itə bir quyruq verir. Burada gənc qurdların qoca qurda münasibəti diqqət çəkir. Məlumdur ki, Rəşidəddin Elxanilərin vəziri idi. Elxanilər də beşinci moğol ulusu hesab edilirdi.

J.P.Roux haqlı olaraq qurd totemindən danışarkən onun moğollar zamanında yenidən yüksəldiyini təsdiq edir. “Moğolların gizli tarixi” adlanan kitabda da Çingiz xanın boz qurd soyundan gəldiyi qeyd edilir. Deməli, Elxani vəziri olan Rəşidəddin bu epizodu təsadüfi olaraq əsərinə daxil etməmişdir. Burada gənc qurdlar ova getməkdən qorxmayan türk gəncini təmsil edir. O öz gücünə güvənir, ova getməkdən qorxmur, ancaq yaşlıya sayğı duyur, hörmətini saxlayır. Lakin buradakı qurdlar ilə türkün həyatı arasında hər nə qədər bənzərlik görsək də, Rəşidəddin oğuznaməsindəki qurdun tədricən əvvəlki mifik qatlardan sıyrılaraq kənara çıxdığını görürük. Bu baxımdan, M.Seyidovun qurdla bağlı tədqiqatında dedikləri ilə fikirlərimiz üst-üstə düşür: “Bir çox tarixi əfsanələrdə isə börinin – qurdun əcdadlığı, onqonluğu unudulmuş, əfsanə-əsatirlikdən uzaqlaşmış, əsrlərdən keçdikcə hər bir zamanın hökmünə görə müasirləşmişdir. Belə əfsanələr elm aləmi üçün o qədər də əhəmiyyətli deyildir. Çünki orada keçmiş türkdilli qəbilələrin, xalqların əsəri görüşü, tarixi-əfsanəvi hadisələri az yer tutur. Hər halda belə əfsanələrə qarşı tamamilə laqeyd qalmaq doğru deyildir [9, s.27].

Əbülqazi oğuznaməsində isə diqqət çəkən bir məqam oğuzları idarə edən yeddi qadından danışılmasıdır. Bu qadınlardan ikisi daha çox diqqət çəkir. Bunlardan biri Qazan Alpın xanımıdır. Onun adı dastandakına bənzəsə də, Burla yox, Bular xatundur. O da Boyu uzun Bular xatun olaraq xatırlanır. Ancaq eposda Burlanın atası Bayandır xan olsa da, Əbülqazi onu Altun Közəki Sündün qızı kimi təqdim edir. Bu xanımlardan ikincisi isə Barçın Salurdur. O Karmış bəyin qızı və Mamış bəyin xanımıdır. Onu da xatırlayaq ki, Barçın adı bizə “Alpamış” dastanından tanışdır. Maraqlıdır ki, Mamış və Alpamış adları bir-birinə bənzəyir. “Alpamış”da Barçının atasının adı Baysarıdır. O da məlumdur ki, Alpamış və Beyrək haqqındakı dastanlar süjet və obraz adları baxımından bir-birinə çox yaxındır. Deməli, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Alpamış” dastanları və Əbülqazinin “Şəcərəyi-terakimə” əsərlərinin süjetlərinin yaratdığı mənzərəyə baxsaq, bu üçünün birlikdə ədəbi, tarixi və mifoloji olaraq bir üçbucaq yaratdığını görə bilərik.

Tarixi oğuznamələr ilə türk dastanları arasındakı bağlılıqlar haqqında danışarkən son olaraq bu oğuznamələrlə “Koroğlu” dastanı arasındakı yaxınlıqlara baxaq. Məlumdur ki, “Koroğlu” eposunun tədqiqatçıları arasında P.N.Boratavin xüsusi yeri vardır. O, “Koroğlu” ilə bağlı tədqiqatında yazır: “[Samayiloviç Şecərə-i-terakime'nin dörd nüshasını mükabele etmişdir. Hoca Molla nüshası ayrı bir hususiyeti haizdir: Burada Koroğlu və Korkut hakkında rivayətlər vardır]:

Kurt Bahadır'ın Halime namında bir zevcesi vardı. Bu Halime Kınıl padişahının kızı idi. Kurt Bahadırın iki oğlu oldu. İkincisi “Rencun” Koroğlu idi. Künyesi Ruşen idi. Ruşen rüyasında Ali'yi gördü. Ali onu tebcil etti. O vakit İranda Arap-Reyhan hakimdi: Allah Koroğlu'na zafer verdi. Koroğlu Arap-Reyhan'a galip geldi” [12, 43-44].

Bu məlumat həm oğuznamələr, həm də “Koroğlu” eposunun tədqiqi baxımından əhəmiyyətlidir. Bu cür faktlar bir çox xalqların dastan yaradıcılığı kimi türk dastan yaradıcılığının da bütöv bir ədəbi-mifoloji konstruksiya olduğunu

deməyə əsas verir. Burada da Koroğlunun adının Rövşən, düşməninin Ərəb Reyhan olduğu təsdiqlənir. Maraqlıdır ki, “Koroğlu”nun Türkünstandakı və Azərbaycandakı bəzi variantlarında olduğu kimi burada da Həzrəti Əlinin obrazı vardır. “Koroğlu”nun uyğur variantında Əlinin obrazı o qədər qabarıq verilir ki, guya Koroğlu Əlinin oğludur. “Koroğlu”nun uyğur variantının adı çəkilərkən bir məqama da diqqət çəkmək lazımdır. Burada Goroğlunun ova birlikdə getdiyi xanlardan ikisinin adı Ay xan və Gün xandır. Bunlar Oğuzun oğullarından ikisinin adıdır. Deməli, bu dastanı düzüb-qoşanların zehmində oğuznaməçilik ənənəsi yaşamaqda imiş. Elə bizə məlum olan ilk oğuznamə, yəni “Oğuz kağan” dastanı da bizə uyğur türkcəsi ilə gəlib çıxmışdır. Göründüyü kimi, bu ədəbi tarixi faktlar bir-birini ardıcılıqla tamamlayır.

Nəticə. Deyilənlərdən də görüldüyü kimi, ayrı-ayrı müəlliflərin qələmə aldığı tarixi oğuznamələr ədəbi oğuznamələrin – “Oğuz kağan” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının əsasında qələmə alınmışdır. Tarixi oğuznamələrdə qədim türk dastançılıq düşüncəsinin izləri mühafizə edilmiş, islam dini ilə əlaqədar yeniliklərə olan meyillər türk dastançılıq ənənəsinə sadıqlıqla vəhdətdə bir-birinə qaynayıb-qarışmışdır. Uyğur oğuznaməsi hər nə qədər XIII əsrdə qələmə alınmış olsa da, buradakı Oğuz kağan islamqədərki Oğuzdur. Rəşidəddin oğuznaməsi hər nə qədər onunla yaxın dövrdə qələmə alınmış olsa da, buradakı Oğuz xan islamdan sonra ortaya çıxan Oğuzdur.

Bu oğuznamələrin yazılmasında əsas məqsəd hər nə qədər xalqın və ayrı-ayrı xanədanların tarixini qədimlərə bağlamaq olsa da, onlar miflərlə, rəvayətlərlə süslənirdi. Bu baxımdan, tarixi oğuznamələrin tədqiqi həm türk dövlətçilik fəlsəfəsi, siyasi şüuru ilə bağlı daha geniş təsəvvürə sahib olmaq baxımından, həm də türk dastançılığını daha yaxşı öyrənə bilmək üçün faydalıdır. Lakin istər türk dastanları, istərsə də tarixi oğuznamələr hər nə qədər miflə, əfsanəylə, rəvayətlə süslənmiş olsa da, şübhəsiz ki, onlarda müəyyən həqiqət payı da vardır. Ona görə də onların öyrənilməsi həm də müəyyən qədər türk tarixi ilə bağlı təsəvvürlərimizi genişləndirir. Məsələn, “Kitab-Dədə Qorqud” dastanları sayəsində oğuzların sosial vəziyyəti, keçmiş həyat tərzlərini nə dərəcədə saxlamaları, islama keçişləri ilə mənimsədikləri yeni adət və ənənələr və s. haqqında məlumat və təsəvvürlərimizi genişləndirə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abid Ə. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 240 s.
2. Bayati H.M. Cami-cəm ayin. Bakı: Mütərcim, 2012, 68 s.
3. Dədə Qorqud Kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər, 2004, 368 s.
4. Əsgər Ə. Oğuznamə yaradıcılığı. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 340 s.

5. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
6. Qafarlı R. Mifologiya. I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 454.
7. Rzasoy S. Oğuz mifologiyası. Bakı: Nurlan, 2009, 363 s.
8. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 444 s.
9. Seyidov M. Böri-qurt. Bakı: Adiloğlu, 2006, 40 s.
10. Təhmasib M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Mütərcim, 2010, 488 s.

Türkiyə türkcəsində

11. Bahadır Han E. Şecer-i Terakime. Ankara: Şafak Matbaacılık, 1998, 559 s.
12. Boratav P.N. Köroğlu destanı. İstanbul: Adam yayıncılık, 1984, 262 s.
13. Demir N. Oğuz kağan destanı. İstanbul: Ötüken, 2017, 256 s.
14. Moğolların gizli tarixi. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 1998, 302 s.
15. Reşideddin F. Oğuzların ve Türklerin tarixi. İstanbul: Enderun yayınları, 1982, 170 s.
16. Roux J.P. Türklerin tarixi – Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl. İstanbul: Kabalıcı yayınları, 2002, 600 s.
17. Ögel B. Türk mitolojisi. II cilt. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 1995, 610 s.

İnternet resursları

18. İnayət A. Köroğlu'nun Uygur Versiyonu Emir Göroğlu Destanı ve onun epizot ve motif yapısı üzerine.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/683552>

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 03.03.2025

Son variant: 19.03.2025